

ORAVECZ RÓBERT, ORAVECZ JULIANNA

A menekült lét tanatológiai aspektusai

Összefoglalás *A szerzők saját tapasztalataik alapján értelmezik a szlovéniai menekültek tanatológiai problémáit. Megemlítésre kerülnek a reális és szimbolikus veszteségek jelenségei, a gyász sajátos vonatkozásai. A tanulmány foglalkozik a kulturális gyász jelenségével, és a transzkulturális sajátosságokból adódó feszültségekkel is.*

1991 és 1995 között folyamatosan vettünk részt a ljubljanaei „Vič” menekültközpontban élő horvát, majd bosnyák menekültek egészségügyi és mentálhigiénés ellátásában. Az alábbi cikk a munkánk során szerzett tapasztalatokon alapszik. Célunk az volt, hogy a menekült lét tanatológiai vonatkozásait leírjuk. Ezzel szeretnénk hozzájárulni a menekültséggel kapcsolatos magyar nyelvű mentálhigiénés irodalom gyarapodásához, és egyben felhívni a figyelmet a menekültség gyakran rejtett tanatológiai dimenziójára. (Geertz 1994)

Szlovéniát a 90-es években három menekülthullám érte el.

1991 őszen több ezer **horvát** nemzetiségű, főként katolikus vallású menekült érkezett. Ezek száma a háborús történések függvényében folyamatosan apadt, s 1992 tavaszán átengedték helyüket a **bosnyák** menekülteknek, akik gyakorlatilag teljes egészében a muzulmán valláshoz tartozónak vallották magukat. Az első hónapokban legkevesebb 35 000 nyilvántartott menekült tartózkodott Szlovénia területén. Ezek jelentős része menekültközpontokban nyert elhelyezést, de igen sokan húzódtak meg a Szlovéniában élő hozzátartozóiknál is. A menekültekkel folytatott interjúk és a felmérések adatai alapján bizonyossággal állítható, hogy a családoknál élő menekültek gyakrabban és intenzívebben mutattak lelki zavarokat, mint azon menekültek, akik menekültközpontokban tartózkodtak.

A menekültközpontok tehát a szociális kohézió biztosításával és a tradicionális bosnyák életforma megőrzésével jelentős mentálhigiénés potenciált jelentettek az ott élő menekültek számára és ez kétségkívül tükröződött a menekült lét tanatológiai aspektusaiban is.

A harmadik menekülthullám a koszovói konfliktus kezdetén érte el Szlovéniát. A háború során több ezer **albán** származású személy jutott el Szlovéniába, többnyire mint illegális határátlépő. Ugyanis 1999 áprilisáig, a háború deklarált kezdetéig a Koszovóból érkező menekültek nem nyerhettek menekült státust Szlovéniában. A határt illegálisan átlépő személyek jelentős hányada előbb vagy utóbb, így vagy úgy, de folytatta útját nyugat - Európa felé. Szlovéniában csak azok a menekültek maradtak, akik itt valamiféle családi háttérrel rendelkeztek.

A menekültek halál – tapasztalata jelentős aspektusát képezi a menekült létnek. A halál ugyanis a menekültek életében egyaránt jelen van mint **reális** és **szimbolikus** történet.

A reális halál – tapasztalat három jelenségre osztható.

- Az első jelenséget a menekültek háborúban szerzett traumatikus tapasztalata képezi. A közvetlen harci tapasztalatok alapuló traumás hatások leginkább a bazális lét-biztonság elvesztésében és a traumatikus élmények „betörésiben” nyilvánulnak meg. A traumatikus tapasztalatok nagymértékben befolyásolják a menekültek lelki egészségét és gyakran okoznak tartós és súlyos lelki zavarokat.
- A második csoportba sorolhatóak azok az erőszakos halál-események, melyeket a menekültek közeli hozzátartozói szenvedtek el Boszniában a háborús történések során.

A hozzátartozók halálának hírért hozó jelentések mindvégig követték a menekültközpont életét. Az ilyen fajta események frekvenciája azonban jelentősen változott a háborús tevékenység intenzitásának ill. az információs csatornák átjárhatóságának tükrében.

Úgy tűnik, hogy a menekült közösséget a veszteségek legnagyobb mértékben 1992-1993-ban terheltek, amikor a háború legintenzívebben zajlott.

Amikor az információs zárlat feloldódott ill. a férfiak kiszabadultak a szerb koncentrációs táborokból, számos menekült értesült a hozzátartozók – akár több hónappal azelőtti – haláláról.

A hírek egyaránt érkeztek telefonon, ill. távirat formájában. Gyakran a menekülttábor, kivégzést túlélő látogató hozta a rossz hírt.

Így aztán sokszor megtörtént, hogy a halálhírről a központ lakossága előbb szerzett hírt, mint az érintett hozzátartozó. Ilyenkor az egész menekültközpont felbolydult, az információ szájról szájra járt, mindenkinek volt valami hozzátennivalója.

Úgy tűnik, hogy a hozzátartozók halálának híre a menekültközpont összes lakóit érintette. A menekülttábor a kollektív gyász színterévé alakult.

A halálhír bizonyos szempontból transzcendens jelentéssel is bírt a menekültek számára. A menekültek ugyanis a halálhírről úgy gondolkodtak, mint valamiről, amitől meg lehet betegedni és meg is lehet halni.

A halálhírt számos esetben eltitkolták a terhes nők, de a gyermekek előtt is.

Refika 6 hónapos terhesként menekült el Boszniából, a háború első napjaiban. Férjét elhurcolták, sorsa ismeretlen volt előtte. Több hét után jött táviraton a hír, hogy a férjét sok más falubelivel együtt kivégezték. A táviratot a menekültközpont egyik menekült – elöljárója vette át, aki úgy döntött, hogy a fiatalasszonnyal nem tudatják a hírt. A menekült asszonyok így összejöttek, imádkoztak, siránoztak. Köztük Refika is. Ő is gyászolt, de senki sem tudatta vele, hogy valójában az ő férjét siratják. Aztán megszülte gyermekét s családgyegetés címén elutazott Ausztriába. Férje halálának titkát a menekültek mindvégig megőrizték.

Hasonló esetről tudósítottak bennünket egy vidéki menekültközpontban is. A terhes fiatalasszony előtt elhallgatták férje halálhírét, de csak a szülés utánig. Az anya hasonló módon, 8-9 éves fia előtt titkolta el apja halálát. Mivel az elhallgatás komoly gondot jelentett az anya – gyerek kapcsolatban terápiás intervencióval kíséreltük meg elérni a titok feloldását. Az anya több alkalommal is beszélt a fájdalomról és dühéről, amit akkor érzett, amikor tudta, hogy a közösség titkol előtte valamit. Ennek ellenére (vagy talán épp ezért) azonban továbbra sem vállalta, hogy fiával közölje apja halálának tényét.

A hangosan kifejezett gyászban az érintett asszonyokon kívül a tábor más nőlakossága is részt vett. Gyakran olyan személyek is, akik az elhunytat egyáltalán nem is ismerték. A fájdalom kinyilvánításának ilyen kollektív módja jó eszközt jelentett a fenyegető és valószínű személyes veszteség okozta szorongás kezeléséhez.

A hangos fájdalom kinyilvánítás időnként több napig is eltartott. A korai gyász rítusai közé sorolható az anxiolitikumok kínálása is a leginkább érintett gyászolóknak. Amennyiben azonban a közösség tagjai úgy látták, hogy az érintett menekült gyásza – fájdalom nem enyhül, habozás nélkül fordultak orvosi segítségért.

A háborús körülmények között a gyász egyik sajátossága, hogy a gyászolók nincsenek jelen a temetésnél és így a hozzátartozó haláláról nem tudnak tényleges bizonyosságot szerezni.

A menekült asszonyok, akik nem hivatalos forrásokból szereztek tudomást a hozzátartozó haláláról, gyakran utasították el a halál tényét, mivelhogy mindig fennállt egy kicsiny remény, hogy az információ nem eléggé megbízható, azaz a hozzátartozó mégis életben van.

Hasonló jelenséget írnak le azon gyászolók esetében, akik szeretteiket a tengeren ill. súlyos katasztrófák során veszítették el.

A gyász folyamatában nélkülözhetetlen a holttest megszemlélése, azonosítása, a temetési szertartás véghezvitele.

Számos szerző (Rosenblatt, Walsh, Jackson 1976) utal arra, hogy a patológiás, elhúzódó gyász eseteiben a gyászoló menekült szinte mindenkor felveti a halál tényének bizonytalanságát. Ugyanakkor, az említett esetekben feltűnik a temetés szertartásának hiánya is, mint a gyász folyamatát kétségkívül negatívan befolyásoló tényező.

Megfigyeléseink arra utaltak, hogy a menekültközpontban élő értelmiségiek esetében (az általános menekültpopulációhoz viszonyítva) a gyász gyakrabban társult lelki zavarokkal. Mivel az értelmiségi menekültek (főként a nők) egyébként is igen gyakran mutatták a pszichés zavarok jellemző tüneteit, felvetődik, hogy ezek oka az általuk a menekültpopuláción belül elfoglalt sajátos (perem-) helyzetben keresendő. Ugyanis, a menekülttábor zárt, „bosnyák falu” jellege leginkább a rurális életformához szokott menekülteknek kedvezett. A pozitív szociális kohézió jelei főként a jól adaptálódó, igénytelen életformát élő, családtagjaival együtt élő menekültek körül mutatkoztak.

- A menekülséghez fűződő reális halál – tapasztalatok harmadik csoportját képezik a menekültközpontban megtörtént természetes halálok köré szerveződő személyes és közösségi történések.

Az általunk ismert és tanulmányozott ljubljanoi menekültközpontban az 1993-1994-ben elhunytak között kimagasló volt a középkorú, hirtelen halált halt menekült asszonyok aránya.

E halálesetek többsége abban a néhány hónapos időszakban zajlott le, amikor a boszniai háború legkilátástalanabbnak tűnt a bosnyák lakosság létérdekeinek szempontjából. Ekkortájt zajlott ugyanis a bosnyák és horvát csapatok közötti háborúskodás és a Bosznia keleti részén levő elszakított enklávék lakosságának (Gorazde, Srebrenica stb.) sorsa is egyre kilátástalanabbnak tűnt.

Az orvosi látletelek az említett hirtelen halálesetek hátterében szívrohamot ill. agyvérzést állapítottak meg.

A menekültközpontban bekövetkezett halálok esetében a gyász lefolyása és körülményei nagyban eltértek a háborús veszteségek esetében tapasztaltaktól.

A menekültközpontban az első halott egy 50 év körüli asszony volt, akit váratlanul, álmában ragadott el a halál. A menekültközpontban bekövetkezett halálesetre a közösség tagjai a szokottól eltérő módon reagáltak. A menekültek tartózkodtak a hangos (regresszív jellegű) fájdalom-kinyilvánítástól. A távoli, erőszakos halálokkal szemben, a váratlan, előre nem látható halál lehetősége a menekültek zömét csöndet parancsoló félelemmel töltötte el.

A kollektív fájdalom-kifejezés mellett kifejezett volt a szolidaritás az elhunyt családtagjaival.

Tekintettel arra, hogy az illető szlovén hatóság csak a hamvasztásos szertartás költségeit fedezte, a tradicionális bosnyák (muzulmán) szertartás csak a menekült közösség szolidáris hozzájárulása mellett volt kivitelezhető. A közösség tagjai részt vállaltak a temetés megszervezésében is. Erről számol be Vrecer (1999) is.

Igen meglepő, hogy a menekültek szolidaritása gyakran mondott csődöt sokkal nagyobb horderejű problémák megoldásában, (mint pl. a menekült gyerekek műtéti költségeihez való hozzájárulás stb.), ugyanakkor azonban egyetlen menekült sem lett hozzá nem méltó körülmények között eltemetve.

Kétségtelen, hogy épp a temetési szertartások, a tradíció feltétel nélküli tisztelete jelenti azt a lényegi kapcsolatot az eredeti (vallási eredetű) kultúrával, mely meghatározza az adott etnikum identitását. (Mert hogy a kommunizmus évei alatt a vallási gyakorlat számos eleme elveszett ill. perifériára szorult, de a temetés szertartásai mindvégig megőrizték az etnikai identitás meghatározó elemeit. Egyéb szerzők is utalnak arra, hogy a menekültek (emigránsok) temetkezési szertartásai jelentik a legerősebb kapcsolatot a szülőfölddel, a hazával, az etnikummal, melyhez tartoznak.

A későbbiekben a menekültek száma ugyan folyamatosan csökkent, a menekültközpontban bekövetkezett halálesetek száma azonban folyamatosan nőtt. Ez jól magyarázható a menekültpopuláció demográfiai szerkezetváltozásával.

A fiatal, életerős, jól képzett fiatalok kivándoroltak olyan országokba, melyek hajlandók voltak letelepedési engedélyt adni a menekülteknek az ő távozásukat követően a menekültközpontokban megüresedett férőhelyeket olyan, előregedett és mindenekelőtt beteg menekültekkel töltötték be, akik mindaddig Szlovéniában élő hozzátartozóiknál tartózkodtak.

Az egyes menekültközpontok bezárása úgyszintén hozzájárult a fennmaradt központok lakosságának elöregedéséhez. Az idősebb, krónikus betegségekben szenvedő menekültek fokozott figyelmet, egészségügyi ellátást és gondozást igényeltek.

A családtagok nélkül élő idősebb menekültek sajátos terhet jelentettek azoknak a menekült családoknak, amelyekkel egy fedél alatt (értsd egy szobában) éltek.

Az idősebb menekültek ugyanis olyan tradicionális életformához szoktak, melynek szerves részét képezte az öregek, elhagyatottak gondozása. Sajnos, elvárásaik a fiatalok felé a menekülttábor körülményei között (sem) mindig találnak megértésre.

Ebből adódóan a menekülttábor személyzete egyre gyakrabban kényszerült arra, hogy ellássa az arra rászoruló menekültek alapvető szükségleteit és kisimítsa a különböző korosztályokhoz tartozó menekültek között viszályokat.

A halállal, temetési szertartásokkal kapcsolatosan a befogadó társadalom rendszabályai is gyakran gördítenek akadályt a kulturális szempontból elfogadható meghalás, temetés, gyász lebonyolítása elé.

A bosnyák temetkezési szokások ugyanis előírják, hogy a holttest maradjon egy napig otthon az elhantolás előtt. Ez azonban a menekültség objektív feltételeit tiszteletben tartva nehezen megvalósítható.

Úgyszintén problémát jelent, hogy a muzulmán temetkezési szokások a „tabutot” (fedetlen koporsó vázsonnal letakarva) írják elő koporsó helyett, ugyanakkor a szlovén urbanizált temetőekben csakis koporsóban hantolható el a holttest. A temetkezési vállalatok rugalmatlanságára utal az is, hogy nem engedélyezik a holttest Mekka felé való fordítását. Egyes városok azonban tiszteletben tartják a megszokottól eltérő temetkezési szokásokat, ami nagymértékben elősegíti a multikulturális kommunikációt és együttélést, de a sikeres gyászolási folyamat véghezvitelét is.

- A szimbolikus veszteségek közé sorolható egyrészt a személyes és vagyontárgyak elvesztése, az érzelmileg fontos személyektől való elszakadás, a gyökértelenné válás.

Úgy tűnik, hogy a humanitárius szervezetek túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítanak a (poszt-)traumás jellegű problémáknak s igen nehezen ismerik fel a (tárgy-) veszteségekhez társuló pszichopatológiai jellegű zavarokat, melyek mindenkor ott rejtőznek a menekültség hátterében. Leginkább a menekült gyermekek szenvednek a kortársak, háziállatok, tárgyak elvesztése okozta fájdalomtól.

Az otthonvesztést Eisenbruch (1990) a gyökértelenséggel (uprootedness) hozza kapcsolatba. Úgy tűnik, hogy a gyökérvesztés okozta fájdalom nagy mértékű összefüggést mutat a befogadó társadalom mutatta viszonytal. Ugyanis, a befogadó társadalom által létrehozott társadalmi szöveg jelentős mértékben befolyásolja a menekültek »életérzéseit« a befogadó társadalomban. A befogadó társadalom által kinyilvánított negatív attitűd nagyban

meghatározta a menekültek alkalmazkodási potenciáljait. Az elégtelen szociális kapcsolódás, a kitaszítottság – érzés, a fájdalom és a menekült identitáshoz kapcsolódó szégyenérzet az otthonhoz kötődő emlékek újraértékelődését és idealizálódási tendenciáját segíti elő.

A tárgyvesztésből származó gyász sikeres lebonyolítása csak akkor lehetséges, ha a befogadó társadalom biztosítja a menekültek elfogadható adaptációjának ill. akulturációjának lehetőségét. Az oktatási folyamatba, lakóközösségbe jól integrált, pozitív jelentésekkel körülvett menekültek megszűnnek idealizálni az otthoni állapotokat.

Sajnos Szlovénia annak idején csak „ideiglenes” menekült státust biztosított a bosnyák menekülteknek, ami nagymértékben meggátolta a menekültek elfogadható integrációját a szlovén társadalomba.

- A szimbolikus veszteségek (halálok) sajátos formáját jelenti a „ kulturális gyász”. A fogalom (Cultural Bereavment) Eisenbruch (1990) pszichiátertől és antropológustól származik, aki huzamosabb ideig tanulmányozta a kambodzsai menekültek problémáit.

Ugyanis, úgy tűnik, hogy a menekült pszichopathológia háttérében egy addig le nem írt, sajátos jelenség húzódik. Az addigi mindennapi életéből kiszakított menekültek egy sajátos folyamaton mennek keresztül, mely kétségkívül szoros kapcsolatban áll az individuális identitás formálódási folyamatokkal.

A kulturális gyász egyben jelenti az addigi identitás elemeinek az elhagyását és egy új, a befogadó kultúra szabta feltételrendszer kontextusában kialakuló másodlagos identitás létrehozását. A két folyamat mindenkor párhuzamosan zajlik, egyfajta tranzíciós történés formájában.

Az addigi identitás alkalmatlansága, a gyökértelenséghez társuló bizonytalanságból eredő szorongás kétségkívül jól párhuzamba hozható a klasszikus individuális gyász – folyamat lezajlásával.

Ugyanakkor azonban a tradicionális gyász – folyamat fázisai nem alkalmazhatóak fenntartások nélkül a kulturális gyász esetében. Ahogyan a „tárgyvesztések” esetében, úgy a kulturális gyász vonatkozásában is igen lényeges a befogadó kultúra viszonya a menekültek hordozta különbözőséghez. Amennyiben ugyanis lehetséges, a menekültek igyekeznek addigi identitásuk minél több elemét megőrizni. E megőrzés ill. „kipróbálás” leginkább a transzkulturális kommunikáció csatornáin keresztül zajlik.

A sikertelenségek azonban mint fájdalmas tapasztalatok arra kényszerítik a menekülteket, hogy elhagyják addigi elképzeléseiket magukról, az életről, a világról, mely őket körülveszi.

Amennyiben a környezet által felajánlott jelentések elfogadhatatlanok, a menekültek jelentős hányada un. „identitás zsugorodással” (identity shrinkage) reagál a helyzet okozta fájdalmakra és a megalázottságra. Az addigi és a befogadó kultúra által felkínált identitás metszetében igyekeznek egy olyan identitást kialakítani, mely egyrészt nem ütközik az önmagukról alkotott reprezentációktól, másrészt azonban megfelel azoknak a feltételezéseknek, melyeket a környezete támaszt feléjük. A kulturális gyász tehát mindenkor a

- Befogadó kultúra alkotta előfeltételezés,
- A kultúrák közötti különbözőség,
- A menekült egyéb szociális vonatkozásainak függvénye.

A menekültség tehát számos veszteséggel, a gyász megannyi módozatával jár együtt. Ezek sikeres kezelése mindenkor a menekülteket befogadó társadalom és a menekülteket ellátó szakemberek feladata.

IRODALOMJEGYZÉK:

- Eisenbruch M.(1990) – Cultural Bereavement and Homesickness” In: Fisher S., Cooper C. On the Move: the Psychology of Change and Transition Wiley and Sons
- Eisenbruch M. (1991) : From posttraumatic stress disorder to Cultural Bereavement. Soc.Sci. Med. 33:673-680
- Rosenblatt P.,Walsh P., Jackson A. (1976) Grief and Mourning in Cross Cultural Perspective Hraf press
- Geertz C. (1994) Az értelmezés hatalma Századvég Kiadó
- Vrečer N (1999) Smrt in žalovanje v begunstvu Etnolog 9/99 št.1